

het antisemitisme doorgaans met Van Arkels visie te verzoenen. In tenminste één geval is dat niet zo. Deskundigen zien de massamoord op joden in het Rijnland van 1096 tegenwoordig als het begin van de ontwikkeling van het antisemitisme, terwijl het volgens Van Arkel om de culminatie van voorafgaande ontwikkelingen gaat. Dit meningsverschil is wellicht vooral een zaak voor deskundigen en 'fijnproevers'.

Bij het belang dat Van Arkel aan de beperking van sociale contacten hecht, bekruipt de lezer een gevoel van twijfel. Mensen kunnen gunstig oordelen over de individuele leden van een minderheidsgroep, die zij persoonlijk kennen, maar tegelijkertijd minachting koesteren voor de categorie als geheel met alle gevolgen van dien. De mensen denken nu eenmaal sterk in compartimenten. Zelfs al zou men goede ervaringen met joodse burens en bekenden hebben gehad, dan nog zou het antisemitisme als geheel daar waarschijnlijk weinig hinder van hebben ondervonden. Men zie overigens voor de verschillende toepassing van dezelfde opvatting op de verschillende niveaus van beleving het oude artikel van Herman Turk over dit verschijnsel (Turk 1965).

Ondanks deze kanttekeningen vormt Van Arkels studie een waardevolle bijdrage tot de kennis van het antisemitisme. Het beeld dat hij schetst is geloofwaardig, of hij er nu aangekomen is door de toetsing van hypothesen of door een nauwkeurige historische beschrijving. Het is wel echt een boek voor vakmensen geworden. De geïnteresseerde leek doet er wellicht goed aan om zijn toevlucht vooral te zoeken bij de inleiding van Quispel of bij minder gespecialiseerde en kortere overzichten, zoals dat van Walter Laqueur (Laqueur 2006). Hij moet dan wel veel informatie en verdieping missen.

Jos Becker
(’s-Gravenhage)

Literatuur

- Arkel, D. van, G.C. Quispel & R.J. Ross (1983), *‘De wijngaard des Heeren?’*. Een onderzoek naar de wortels van ‘die blanke baasskap’ in Zuid-Afrika, Cahiers Sociale Geschiedenis 4, Leiden: Martinus Nijhoff.
- Turk, Herman (1965), An inquiry into the undersocialised conception of man, in: *Social Forces* 53, 4, 518-521.
- Laqueur, Walter (2006). *The changing face of antisemitism. From ancient times to the present day*, Oxford: Oxford University Press.

Koster, Edwin & Wessel Stoker (red.), (2009), *Roman en religie. Bespiegelingen over godsdienst in ‘Knielen op een bed violen’*, Zoetermeer: Meinema, pp. 229, ISBN 9789021142456, Euro 19,90.

In de studie *Roman en religie* behandelen acht auteurs het religieuze aspect van Jan Siebelinks succesvolle roman *Knielen op een bed violen*. In deze roman geeft deze schrijver een beeld van zijn ouderlijk milieu, waarbij hij de levensloop en de godsdienstige opvattingen van zijn vader reconstrueert. De vader heet in het boek Hans Sievez en is tuinder in Gelderland. De redacteurs van de hier besproken bundel vragen zich af in hoeverre de analyse van Siebelinks roman bij kan dragen aan groter inzicht in de aard van religieuze beleving. Het feit dat het Siebelinks relaas natuurlijk ten dele fictie is, zou daarbij niet ter zake doen. Schrijvers kunnen verschijnselen zo goed en levendig typeren, dat een wetenschapsbeoefenaar ook uit een roman inzicht op kan doen.

Het geloof van Hans Sievez hoort thuis in de stroming van de protestantse bevindelijkheid of piëtisme. We treffen haar aan in kerkgenootschappen waarvan de Gereformeerde Gemeenten met ruim 100.000 leden in 2004/2005 de belangrijkste is. Bevindelijkheid bestaat van oudsher ook buiten de kerken. Sievez hoort in de laatste stroming thuis. De volgelingen huldigen onverkort de predestinatieleer. Volgens deze opvatting is de erfzonde voor God aanleiding geweest om de mensheid in haar geheel te verdoemen. De mens is geneigd tot alle kwaad en onbekwaam tot enig goed. Enkele individuen heft Hij in Zijn goedheid echter op uit de verdoemenis: zij zijn uitverkoren. God heeft geen reden om een bepaald individu uit te verkiezen. Hij handelt in wezen willekeurig, het is Zijn 'ondoorgrondelijk raadsbesluit'. Deze gedachte stelt de gelovige voor het probleem of hij tot die kleine groep uitverkorenen behoort. Hij kan daar alleen maar zekerheid over verkrijgen door systematisch bij zichzelf na te gaan of God hem het teken heeft gegeven. Eventueel helpen visioenen of 'gezichten' hem daarbij. Gelovigen zijn er afkerig van kerkelijke organisaties. Liever beleven zij hun godsdienst in huiselijke kring en lezen zij daar in de bijbel en in het werk van 'oude schrijvers', zoals de preken van de 17de eeuwse dominee Smytegelt. Zij zijn zogenaamde 'thuislezers'. De voorgangers van deze stroming zijn rondreizende, zelf benoemde predikers, de oefenaars. Zij spelen een belangrijke rol bij de verwerving van innerlijke zekerheid. De bevindelijkheid dateert in Nederland uit de 17de eeuw. Sinds haar ontstaan heeft zij doorlopend een beperkt aantal aanhangers gehad. Zij vormde de achtergrond van de Afscheiding van 1834. Het geloof gaat samen met een doorgaans pijnlijk zelfonderzoek, dat zich tot op het sterfbed voort kan zetten, en met zelfvernederings. Het besef van de eigen nietswaardigheid vormt namelijk het uitgangspunt van het besef van uitverkiezing. Hans Sievez vertoont alle kenmerken van deze soort bevindelijken. Hij is gefixeerd op zijn eigen verlossing, leest in oude preken en hij voelt zich niet thuis in deze wereld. In hun bijdragen confronteren verschillende auteurs Siebelinks relaas met inzichten van enkele filosofen en van de godsdienstpsychologen.

Anton van Harskamp, Bart Voorsluis en Edwin Koster leggen een relatie tussen de bevindelijkheid enerzijds en de moderne samenleving en de rol van de kerken anderzijds. Volgens Harskamp en Koster is het optreden van bevindelijkheid te midden van secularisatie minder vreemd dan men denken zou. In de moderne samenleving is het kerkelijk

kader zo verzwakt dat mensen met aanleg voor religie die zelf moeten uitvinden. Zowel in de bevindelijkheid als in moderne religieuze stromingen ligt de nadruk op verinnerlijking en op persoonlijke beleving, die in de bevindelijkheid centraal staan. Koster legt een iets ander accent. Hij beschouwt het kerkelijk kader, vooral dat van het rooms-katholicisme, nog wel als levensvatbaar. Sievez is aangetrokken door God, maar ook beangst door Zijn verborgenheden en strengheid. Kerkelijke rituelen en symbolen – Koster gaat in op de verering van relieken – hebben de functie om die angst weg te nemen. Zij zijn geplaatst tussen God en de gelovigen en sluiten een al te direct contact uit. De gelovige delegeert als het ware het riskante deel van de godsdienst aan de kerk.

Van Riessen en Hetteema hebben het over de betekenis, die het sociale en de liefde in de religie hebben. De religie dient zich te uiten in naastenliefde. Als de openbaring verder niet aan anderen wordt gebracht, wordt de religie destructief in het leven van het individu. Lemmens geeft een meer specifieke wending aan het thema van de liefde. Sievez vindt geen balans tussen de liefde voor God en die voor zijn echtgenote en het gezin. Hij verwaarloost deze affectief omdat hij voortdurend met de godsdienst en met zijn eigen verlossing bezig is. Kortom, de religie van Sievez is liefdeloos.

Is Sievez een voorbeeld van een pathologisch geval? Maakt geloof de mensen ook ziek? Van Saane en Stoker houden zich met deze vragen bezig. Van Saane is van mening dat het geloof in zichzelf niet ziekmakend is, maar dat mensen met een pathologische aanleg er elementen uit selecteren, die bij hun aberratie passen. Het gevoelsleven van Sievez is Freudiaans geconditioneerd door het verlangen naar de liefde van zijn vroeg gestorven moeder en door het ontzag en de angst voor zijn gelovige, autoritaire vader. Sievez slaagt er niet in dit interne conflict op te lossen. Stoker houdt een in wezen kentheoretisch betoog over de visioenen van Hans Sievez. Visioenen zijn er vele, maar komen zij altijd van God of brengt de mens ze ook uit zichzelf voort? Als zij duidelijk ontleend zijn aan de gebruikelijke motieven uit de bekeringsliteratuur en stereotiep worden, is de kans op het laatste groot. We mogen ze dan niet als authentiek beschouwen. Volgens Stoker is dat bij Hans Sievez het geval. De auteur herkent zoveel uit de gebruikelijke bekeringsverhalen, dat hij er toe neigt Siebelinks hoofdpersoon als een fantast en een hystericus te beschouwen. Zowel Van Saane als Stoker spreken het geloof dus vrij van ziekmakende tendensen. De religie is niet ziek, sommige gelovigen zijn het wel.

De bijdragen aan de bundel *Roman en religie* zijn overzichtelijk. Zij zijn ook voor niet-specialisten goed leesbaar. De verwijzingen geven bovendien aanwijzingen voor andere publicaties, waarin Siebelinks boek eveneens besproken wordt. De geïnteresseerde lezer zal dus veel van zijn gading vinden. Het blijft echter de vraag of de oorspronkelijke bedoeling om een nieuw licht te werpen op aspecten van de religieuze beleving is waar gemaakt. Dat de mystiek zich kenmerkt door de angst voor en het verlangen naar het op-perwezen, dat de belangstelling voor religie het gevolg kan zijn van onopgeloste interne psychologische conflicten, dat mystici zich weinig gelegen laten liggen aan hun sociale

omgeving en dat de kerk op gespannen voet staat met de mystiek, hebben we vaker gelezen. Het gebrek aan originaliteit komt wellicht voort uit de smalle empirische basis van de bundel. Zij bevat in wezen de behandeling van één casestudie, het geval Sievez, dat een in hoge mate specifiek onderdeel van het piëtisme representeert. Andere varianten van godsdienstige preoccupatie blijven buiten beschouwing. De bijdragen gaan over bijkans obsessief beleefde mystiek, die een beperkt onderdeel van de religie uitmaakt. Over de doorsnee-gelovige vernemen we niets. Er is dan ook sprake van vertekening. Die komt tot uiting in de rol van de kerken. De lezer krijgt daar de indruk dat die de gelovige vooral moeten beschermen tegen Gods oneindigheid en Zijn mysteriën, maar de functie van de kerken is vanzelfsprekend veel ruimer.

Een ander punt van kritiek vormt de relatie tussen de moderne samenleving en de bevindelijkheid. Het valt te betwijfelen of de verzwakking van de kerken de bevindelijkheid stimuleert. Het gegeven dat veel piëtisten weinig met de kerk ophebben, bestaat al zo lang als er bevindelijkheid is. Het feit dat Siebelinks verhaal zich vooral in de jaren vijftig afspeelt, toch het hoogtepunt van de verzuiling met sterk ontwikkelde kerken, helpt de onderbouwing van de stelling niet verder. De bevindelijkheid is eerder een oude traditie, die in Nederland bestaat ongeacht de maatschappelijke context.

Dan is er wellicht wat te weinig aandacht voor het economische aspect. Het bedrijf van Sievez rendeert niet. Dat ligt niet aan de godsdienst, maar aan de hoofdpersoon zelf. Sievez is eenvoudig een slechte ondernemer. Het is de vraag of Sievez zo aan de mystiek verslingerd was geraakt als het ondermaanse hem meer te bieden had gehad.

Tenslotte zijn de auteurs geïntrigeerd door het succes van Siebelinks boek dat ondanks de religieuze strekking in een geseclariseerde samenleving veel is verkocht. Dat lijkt vreemd, maar de worsteling met het geloof wordt regelmatig aangetroffen in populaire Nederlandse romans, zoals in het werk van Wolkers en van 't Hart. Deze belangstelling gaat verder terug dan het werk van deze beide auteurs. Bijvoorbeeld de roman van Van Limburg Brouwer uit 1853, *Het leesgezelschap van Diepenbeek*, gaat over de benoeming van een nieuwe predikant in een kleine plaats. Het boek bevat een minutieuze en overigens amusante beschrijving van 'lichte' en 'zwarte' preken, gehouden door de proponenten. In de Nederlandse literatuur bestaat er reeds lang belangstelling voor bevindelijkheid, waarbij de lezers deze stroming vooral 'exotisch' lijken te vinden. Dat mensen zoiets kunnen geloven, prikkelt de nieuwsgierigheid en vormt bijna altijd aanleiding tot kritiek op overdreven religiositeit. Zo gezien is het hedendaagse succes van Siebelinks roman heel goed te verklaren.

Jos Becker
(s-Gravenhage)